

HENRYK WÓJTOWICZ

ZNACZENIE WYRAZU ΘΕΩΡΪΑ U TEOFRASTA

Na rok 1987, oprócz siedemdziesiątej piątej rocznicy urodzin śp. doc. Mariana Nagnajewicza, zbiegły się ważne także dla filologii klasycznej rocznice, jak: dwudziesta rocznica konstytucji apostolskiej Jana XXIII *Veterum Sapientia* ogłoszonej 22 lutego 1962 r. i aktualnej w dalszym ciągu owej *magnae chartae latinitatis*; pięćdziesiąta rocznica encykliki Piusa XI *Divini Redemptoris* wydanej 19 marca 1937 r., a wyrażającej uznanie dla cywilizowanych osiągnięć "narodów starożytnych", które "wzniosły się na taki stopień wielkości, że budzą dziś jeszcze podziw"¹; 1600-lecie chrztu przyjętego w Wigilię Paschalną 24/25 kwietnia 387 r. przez św. Augustyna, którego język i styl określa się jako srebrny w historii języka łacińskiego; i wreszcie rocznica śmierci, urodzonego ok. r. 372/370 przed Chr. w Eresos na wyspie Lesbos, Teofrasta, która nastąpiła w Atenach ok. 2275 lat temu.

Zachowały się dwie obszerne prace botaniczne Teofrasta: *Περὶ φυτῶν ιστορίας*² i *Περὶ φυτῶν αἰτιῶν*³. Te zachowane prace botaniczne Teofrasta są największym osiągnięciem w dziedzinie botaniki w starożytności greckiej. Zyskały mu one w historii nauk miano ojca botaniki, podobnie jak największym osiągnięciem przyrodniczym w starożytności greckiej jest dzieło Arystotelesa *Ἀὐτὸ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* (*Historia animalium. Zoologia*)⁴, które przyniosło mu miano ojca przyrodznawstwa⁵. Arystoteles rozwijał wprawdzie działalność naukową, której przedmiotem były badania botaniczne

¹ Nr 21 tejże encykliki.

² *Badania nad roślinami*. Oprac. i tłum. z jęz. grek. Jerzy Schnayder. Kraków 1961. Dalej skrót: HP (*Historia plantarum*).

³ Skrót CP (*De causis plantarum*). Dzieło to zostało przetłumaczone na język polski przez autora niniejszego artykułu i jest przygotowywane do druku.

⁴ Przeł., wstępem, komentarzem i skorowidzem opatrzył Paweł Siwek. Warszawa 1982.

⁵ Por. A. Zieliński. *Pismo Pseudo-Arystotelesa o roślinach*. "Filomata" 1979 nr 327 s. 331.

kontynuowane potem przez jego uczniów, spośród których najwybitniejszy był Teofrast⁶. Zasługuje on na szczególną uwagę. Jego bowiem dzieła z zakresu morfologii, systematyki, rozmieszczenia roślin, fizjologii, a nawet wrażliwości roślin Zielski⁷ określa jako pionierskie. Teofrast rozbudował znacznie metodę obserwacji naukowej swojego mistrza i rozwinął przyrodoznawstwo w kierunku naturalistycznym. Erezyjczyk sam badał dokładnie przyczyny wyjaśnianych przez siebie zjawisk w przyrodzie i postulował takie badania. Świadczą o tym wybrane przykłady z jego licznych na ten temat wypowiedzi: τὴν δ' αἰτίων σκεπτέον (CP 2, 3, 6), ἢ δὲ φύσις αὐτῶν ποῖα τις ἂν εἴη σκεπτέον (CP 4, 15, 1; por. CP 4, 16, 2), ἐπισκεπτέον (CP 4, 6, 9).

Przedmiotem niniejszego artykułu, w nawiązaniu do wymienionej wśród innych rocznic rocznicy śmierci Teofrasta, jest zwięzłe tylko wyjaśnienie znaczenia występującego w botanicznych pismach Teofrasta wyrazu θεωρία⁸. Związek tego wyrazu z rozwiniętą przez Teofrasta i postulowaną przez niego metodą naukowej obserwacji roślin i badań nad przyczynami ich rozwoju jest dość wyraźny, zwłaszcza że oprócz tego wyrazu zjawia się u Teofrasta jeszcze m.in. wyraz θεωρέω, którego analiza mogłaby wypełnić ramy innego obszerniejszego niż obecne opracowania⁹.

Wyrazem θεωρία posługuje się Teofrast w swoich dziełach botanicznych sześć razy (HP 6, 6, 1; 8, 3, 4; CP 3, 1, 1; 5, 8, 1; 6, 4, 2; 6, 6, 10).

Jakie znaczenie można nadać temu wyrazowi u Teofrasta? Odpowiedź na to pytanie można znaleźć w łacińskich¹⁰ i polskich¹¹ przekładach botanicznych dzieł Teofrasta.

⁶ O Teofraście pisali m.in.: B. E i n a r s o n. W: T h e o p h r a s t u s. *De causis plantarum in Three Volumes*. With an English Transl. by [...] and George K. K. Link. London 1976; B. F a r r i n g t o n. *Theophrast i krytyka teleologii*. W: *Nauka grecka*. Tłum. z ang. Z. Glinka. Warszawa 1954 s. 179-188; I. M i k o ł a j c z y k. *Teofrast z Eresos*. "Filomata" 1974 nr 274 s. 217-222; O. R e g e n b o g e n. *Theophrastus von Eresos*. RE Suppl. Bd 7. 1940 kol. 1354-1582; J. S c h n a y d e r. *Wstęp*. W: HP s. 3-18; T. S i n k o. *Teofrast*. W: *Zarys historii literatury greckiej*. T. 1. Warszawa 1959 s. 924-925; J. D. H u g h e s. *Ecology in Ancient Greece*. "Inquiry". 18:1975 s. 115-125.

⁷ Jw. s. 331.

⁸ Na temat znaczenia wyrazu θεωρία pisał już H. Wójtowicz (*Kontemplacja i działanie u Ojców Kościoła*. W: *Kontemplacja i działanie*. Pod red. ks. W. Słomki. Lublin 1984 s. 59 Homo Meditans II.). Por. także: t e n ż e. *Theoria i praxis u Orygenes*. RH 30:1982 z. 3 s. 65-71; t e n ż e. *Theoria i praxis w traktacie "Życie Mojżesza" św. Grzegorza z Nyssy*. Tamże s. 73-79.

⁹ Czasownik θεωρέω w drugim dziele botanicznym Teofrasta ma związek z postulowaną przez niego i stosowaną metodą obserwacji naukowej roślin (CP 1, 4, 1; 1, 4, 6; 1, 16, 10; 1, 16, 11; 1, 16, 13; 1, 17, 6; 1, 21, 4; 2, 1, 7; 2, 4, 12; 2, 16, 1; 2, 19, 6; 3, 2, 3; 3, 6, 5; 3, 6, 9; 3, 7, 5; 3, 10, 8; 3, 11, 1; 3, 15, 5; 3, 18, 3; 6, 11, 2; 6, 13, 1; 6, 15, 1; 6, 20, 4). Referencje tego czasownika w pierwszym dziele botanicznym Teofrasta zob. w Indeksie zamieszczonym w wyd.: *Theophrasti Eresii opera quae supersunt omnia* (Rec. F. Wimmer. Lipsiae 1854 s. v. HP 7, 15, 3; 8, 6, 2). W odniesieniu do pierwszego dzieła botanicznego Teofrasta Wimmer podaje tylko jedno miejsce: CP 3, 2, 3.

¹⁰ Według wydania *Theophrasti Eresii opera*. Recensuit, latine interpretatus est F. Wimmer. Parisii 1866.

¹¹ HP w tłumaczeniu J. Schnaydera, CP w tłumaczeniu autora niniejszego artykułu.

Pokazuje to naocznie zestawienie najbliższego kontekstu greckiego z wyrazem θεωρία w połączeniu z przekładem tego tekstu na język łaciński i polski:

HP 6, 6, 1: Τὰ δὲ ἡμερὰ βραχειῶν τινα ἔχει θεωρίαν, ὅπερ ἐν τοῖς στεφανοματικαῖς ἐστὶ.

Culta vero virgulta quorum maxima fere pars coronamentorum numero continentur, brevem habent c o n s i d e r a t i o n e m.

Krótki tylko p r z e g l ą d roślin hodowanych, które też ogranicza się do używanych do robienia wieńców¹².

HP 8, 3, 4: καὶ ὅσα δὴ ἄλλα ταύτης ἔχεται τῆς θεωρίας.

et reliqua, quae hanc ipsam c o n t e m p l a t i o n e m attingunt, supra diximus; i jakie tylko inne różnice należą do tego zakresu b a d a n i a.

W *Badaniach nad roślinami* wyrazowi θεωρία odpowiadają więc łacińskie wyrazy: c o n s i d e r a t i o i c o n t e m p l a t i o oraz polskie: "p r z e g l ą d" i "b a d a n i e".

A oto teksty z wyrazem θεωρία i jego łacińskie i polskie odpowiedniki w przekładach: drugiego dzieła botanicznego Teofrasta:

CP 3, 1, 1: Ἡ περὶ τῶν φυτῶν θεωρία διττὰς ἔχει τὰς σκέψεις καὶ ἐν δυσὶ, μίαν μὲν τὴν ἐν τοῖς αὐτομάτοις γιγνομένην ἢπερ ἀρχὴ τῆς φύσεως, ἑτέραν δὲ τῶν ἐκ τῆς ἐπινοίας καὶ παρασκευῆς ἦν δὴ φάμεν συνεργεῖν τῇ φύσει πρὸς τὸ τέλος.

C o n t e m p l a t i o plantarum duas habet disceptationes, quae versantur in duobus generibus. Aut enim quae sponte fiunt naturae c o n t e m p l a m u r: in quibus est principium naturae: aut quae hominis ingenium atque industria excogitavit, ut naturam ad finem sibi propositum pergentem adiuveret¹³.

R o z w a ż a n i e na temat roślin zawiera w sobie dwie kwestie jako przedmiot b a d a n i ą, ujęte też w dwóch punktach, jedną dotyczącą tego, co powstaje samorzutnie – taki właśnie jest początek naturalnego rozwoju – a drugą mającą związek z tym, co powstaje dzięki pomysłowości ludzkiej i dzięki uprzedniemu przygotowaniu, co właśnie nazywamy pomaganiem naturze do osiągnięcia jej celu.

¹² J. Schnayder (jw.) w przypisie 45 do swego tłumaczenia ks. VI *Badani nad roślinami* pisze: "Cały rozdział VI poświęcił Teofrast roślinom używanym do wyrobu wieńców, które w całym życiu Greków odgrywały znaczną rolę: stroili się nimi biesiadnicy podczas sympozjonów, zawieszano je na drzwiach kochanki, używane były przy obrzędach żałobnych, wieńczono nimi posągi bogów, stanowiły wreszcie nagrodę zwycięzców w ogólnogreckich zawodach w Delfach czy Olimpii".

¹³ Według wydania: *Theophrasti Eresii quae supersunt opera*. Tomus secundus versionem latinam continens. Io. Gottlob Schneideri. Lipsiae 1818.

CP 5, 8, 1: Ἀκόλουθα δὲ πως τοῖς εἰρημένοις καὶ ὡσπερ ἐσχάτης θεωρίας περὶ νοσημάτων καὶ φθορᾶς εἰπεῖν ἀμφοτέρων μετέχοντα καὶ τῶν κατὰ φύσιν καὶ τῶν παρὰ φύσιν.

Excipit ea quae hucusque diximus *d i s p u t a t i o* de morbis et interitu, quodammodo extrema huius *d o c t r i n a e*, quae ad utrumque genus rerum pertinet et earumque secundum et quae contra naturam fiunt.

Po przedstawieniu zmian zachodzących w roślinach, o czym była dotąd mowa, pozostaje do *o m ó w i e n i a* jako ostatni w tym wykładzie *p r o b l e m* chorób i giniećie roślin, że mianowicie w dwojaki sposób powstają choroby oraz giniećie roślin: w sposób naturalny i niezgodnie z naturą.

CP 6, 4, 2: Ἀλλὰ γὰρ τοῦτο μὲν οὐκ ἂν ἴσως διαφέρει πρὸς τὴν τῶν ἄλλων θεωρίαν. Ὁ δὲ ἀριθμὸς ὁ τῶν ἑπτὰ καιριώτατος καὶ φυσικώτατος.

Verum hoc nihil forsitan refert ad ceterorum *c o n t e m p l a t i o n e m*. Sed numerus septenarius maxime opportunus et naturalis.

Ale przecież to może nie mieć znaczenia w *r o z w a ż a n i u* na temat innych rodzajów smaku. Liczba zaś tych siedmiu jest najbardziej właściwa i naturalna.

CP 6, 6, 10: Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἴσως ἄλλην τινὰ ἔχει θεωρίαν.

Sed haec ad aliam pertinet *d i s p u t a t i o n e m*.

Ale to¹⁴ stanowi przedmiot innego *r o z w a ż a n i a*.

W drugim więc botanicznym dziele Teofrasta zaproponowane zostały odpowiadające greckiemu wyrazowi θεωρία kolejno wyrazy łacińskie: *c o n t e m p l a t i o*", *d i s p u t a t i o*", *c o n t e m p l a t i o*", *d i s p u t a t i o*" oraz polskie: *r o z w a ż a n i e*", *o m ó w i e n i e p r o b l e m u*", *r o z w a ż a n i e*", *r o z w a ż a n i e*".

Stąd frekwencja odpowiedników greckiego terminu θεωρία w przytoczonych wyżej przekładach tekstu greckiego jest następująca: trzykrotna dla wyrazu *c o n t e m p l a t i o*", dwukrotna dla wyrazu *d i s p u t a t i o*" i jednokrotna dla wyrazu *c o n s i d e r a t i o*"; natomiast trzykrotna dla wyrazu *r o z w a ż a n i e*" i jednokrotna dla takich wyrazów, jak: *b a d a n i e*", *o m ó w i e n i e p r o b l e m u*" i *p r z e g l ą d*".

Jakkolwiek rzeczownik θεωρία występuje u Teofrasta rzadko, o wiele rzadziej niż bardzo bliski mu w treści czasownik θεωρέω, przynajmniej w *Fizjologii roślin*, bo indeks zrobiony przez Wimmera w odniesieniu do *Badań nad roślinami* nie jest pełny, i choć ten wyraz leksykalnie może oznaczać także: "przyglądanie się" czy "ogłądanie" albo "przeгляд" czy "rozważanie", "teorię", "umiejętność", "myśl" lub "omawianie problemu" albo "spekulację intelektualną" czy też "kontemplację filozoficzną typu platoń-

¹⁴ Wyjaśnienie zjawiska powstawania słodkiego smaku w owocach.

skiego¹⁵, to jednak w całym kontekście botanicznych pism Erezyjczyka posiada on niemałe znaczenie i powinien kojarzyć się przede wszystkim z "obserwacją" w ogóle, a z "obserwacją naukową" w szczególności. Ta właśnie "obserwacja", którą Teofrast tak bardzo cenił i zalecał, to przecież nic innego tylko "wnikliwa obserwacja roślin" (contemplatio plantarum, ἡ περὶ τῶν φυτῶν θεωρία – CP 3, 1, 1). Można ją zalecić także współczesnemu człowiekowi, który przyrody jednak nie kontempluje, ale raczej ją niszczy, nie kocha jej, lecz egoistycznie i rabunkowo eksploatuje, a przy tym przez swoją działalność zanieczyszcza i zatrzuwa powietrze, glebę i wody, a w konsekwencji żywność, karczuje i dewastuje w zastraszającym tempie lasy i czyni możliwą zagładę ekologiczną, powodując zagrożenie swojego życia. Świadomość tego totalnego zagrożenia życia ludzkiego, która pogłębia się niewątpliwie coraz bardziej w świecie współczesnym, powinna spowodować wreszcie zahamowanie procesu "postępującej degradacji i nieodwracalnego niszczenia całej biosfery przy równoczesnym braku rozsądnych i akceptowanych przez społeczeństwo rozwiązań"¹⁶ i wzbudzić właściwą postawę człowieka w stosunku do przyrody opartą na zasadzie większej o nią troski. Botaniczne dzieła Teofrasta z Erezu mogą i powinny w tym dopomóc i nauczyć prawdziwej "kontemplacji roślin", określonej przez Teofrasta wyrazem θεωρία, zamiast którego stosuje on także rzeczownikową formę bezokolicznika w postaci τὸ θεωρεῖν, gdy stwierdza: "Ci, którzy w większym stopniu lubią (ἀγαπῶσιν) kontemplację roślin (τὸ θεωρεῖν), już to samo jest dla nich właściwie próbą uzasadnienia i przyjęcia przyczyny zjawisk zachodzących w rozwoju roślin" (CP 3, 2, 3).

DE VOCE ΘΕΩΡΙΑ APUD THEOPHRASTUM ERESIUM

A r g u m e n t u m

Afferuntur singulae sententiae cum voce θεωρία apud Theophrastum Eresium occurrentes (HP 6, 6, 1; 8, 3, 4; CP 3, 1, 1; 5, 8, 1; 6, 4, 2; 6, 6, 10), versio latina et polona huius vocis proponitur et explicatur, contemplatio plantarum breviter et describitur et hominibus nostrae quoque aetatis commendatur.

¹⁵ Por. W ó j t o w i c z. *Kontemplacja i działanie u Ojców Kościoła* s. 59.

¹⁶ A. H r y n i e w i c z, Z. K o l e n d a. *Świat bez energetyki jądrowej*. "Tygodnik Powszechny" 41:1987 nr 46 (2003) s. 1, 2.